O‘ZBEK MONUMENTAL VA PARK HAYKALTAROSHLIGI ARTIONIMLARINING KOGNITIV-SEMANTIK VA LINGVOMADANIY TADQIQI

Safiyazova Nazokat Yangibayevna
Ma‘mun universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti
O‘zbek va sharq tillari kafedrasi o'qituvchisi
nazokatsafiyazova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek tilshunosligining artionimiya sohasi doirasida monumental va shahar muhiti (park, xiyobon) haykaltaroshligi asarlari nomlarining lisoniy tabiati hamda kognitiv-semantik modellari tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston maydonlari, bog‘lari va me’moriy ansambllarida o‘rnatilgan monumental majmualar hamda yangi davr haykaltaroshlik asarlari nomlari tanlab olindi. Ishda tavsifiy, komponent tahlil, kognitiv-konseptual va lingvomadaniy metodlar yordamida mazkur artionimlarning xalq tarixiy xotirasi, milliy ramzlar tizimi hamda davlat mafkuraviy diskursi bilan o‘zaro aloqadorligi tahlil qilinadi. Tahlillar natijasida monumental haykaltaroshlik artionimlarida umumlashgan simvolik nomlar, alloma va qahramonlar shaxsiga yo‘naltirilgan bag‘ishlov nominatsiyalari hamda allegorik konseptlarning lisoniy ifodalanish qonuniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: artionim, onomastika, monumental haykaltaroshlik, lingvomadaniy konsept, kognitiv semantika, milliy xotira, estetik ramz, nominatsiya.

KIRISH. Atoqli otlar tizimida monumental va shahar muhiti san’ati ob’yektlarining nomlanishi – artionimlar o‘zining ijtimoiy-siyosiy, mafkuraviy va estetik vazifasining keng ko‘lamliligi bilan kamer (kichik shakldagi) haykaltaroshlikdan jiddiy farq qiladi [1, 32-b.]. Agar dastgohli yoki muzey haykaltaroshligi nomlari ko‘proq muallifning individual estetik qarashlarini aks ettirsa, ochiq osmon ostidagi monumental haykaltaroshlik artionimlari butun bir xalqning milliy-ma’naviy qadriyatlarini, tarixiy shon-sharafini va davlatchilik ramzlarini o‘zida mujassam etadi [2, 74-b.].

Monumental san’at asarlariga berilgan nomlar shahar toposferasini shakllantiruvchi, lisoniy xotirani mustahkamlovchi hamda avlodlararo madaniy axborotni uzatuvchi muhim onomastik birliklar sanaladi [3, 115-b.]. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, monumental haykaltaroshlik nomlarida milliy tiklanish, tarixiy adolatni qaror toptirish va buyuk ajdodlar xotirasini abadiylashtirish jarayoni kuchaydi. Ushbu nomlarning semantik tuzilishini, ulardagi ramziy ma’no ko‘chishlarini hamda lingvomadaniy xususiyatlarini yangi empirik misollar vositasida o‘rganish mazkur tezisning dolzarbligini belgilaydi.

ASOSIY QISM: MONUMENTAL HAYKALTAROSHLIK ARTIONIMLARINING LISONIY TAHLILI. O‘zbekistondagi monumental majmualar va bog‘-park haykallari nomlari o‘zining semantik va lingvomadaniy tabiatiga ko‘ra bir necha yetakchi guruhlarga bo‘linadi: Milliy mustaqillik, tinchlik va vatanparvarlik konseptini ifodalovchi ramziy-allegorik artionimlar. Ushbu guruhdagi nomlar o‘zbek tili leksikasining eng yuksak ijtimoiy-ma’naviy qatlamiga mansub so‘zlardan tashkil topadi: “Mustaqillik va ezgulik monumenti” (Toshkent sh., Mustaqillik maydoni). Mazkur artionim ikki abstrakt otning (“mustaqillik”, “ezgulik”) teng bog‘lovchi vositasida birlashuvidan hosil bo‘lgan. Lisoniy jihatdan “mustaqillik” leksemasi siyosiy-ijtimoiy erkinlikni, “ezgulik” so‘zi esa xalqimizning azaliy axloqiy normasini ifodalaydi. Ikki konseptning birikishi majmuaning estetik va g‘oyaviy markazini to‘liq namoyon qiladi [4, 48-b.]. “Motamsaro ona” monumenti (Xotira va qadrlash maydonlari). Mazkur nom sifatlovchi (“motamsaro”) va sifatlanmish (“ona”) modelida tuzilgan. O‘zbek tilida “motamsaro” sifati chuqur ayriliq, g‘am-alam va sabr-bardosh semalarini o‘z ichiga oladi. “Ona” leksemasi bilan birikishi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

natijasida u shaxsiy fojiadan umumxalq fojiasi va tinchlik timsoli darajasiga ko‘tarilgan kuchli lingvomadaniy arxetipni yuzaga keltiradi [1, 56-b.]. “Tinchlik va birdamlik monumenti”. Bu nomda xalqaro totuvlik, osuda hayot konseptlari tilning turg‘un birliklari orqali moddiylashtirilgan.

Tarixiy davlatchilik va sarkardalik ramzlarini aks ettiruvchi antroponimik artionimlar. Tarixiy siymolarga qo‘yilgan monumental haykallar nomida shaxs oti va uning unvon-darajalari lisoniy jihatdan bir butunlik hosil qiladi: “Sohibqiron Amir Temur haykali” (Toshkent, Samarqand, Shahrisabz). Bu artionimda arabcha “sohib” (ega) va “qiron” (baxtli yulduzlar to‘qnashuvi) so‘zlaridan tarkib topgan “Sohibqiron” sharafliligi “Amir Temur” tarixiy antroponimiga izofasiz aniqlovchi bo‘lib birikadi. Lingvistik jihatdan ushbu nom qudrat, adolat va saltanat tayanchi konseptlarini faollashtiradi [5, 120-b.]. “Jaloliddin Manguberdi monumenti” (Urganch sh.). Xorazmshohlar davrining yengilmas sarkardasi nomining monumental shaklga berilishi o‘zbek tilshunosligida qahramonlik, matonat va vatan himoyasi tushunchalarini ifodalovchi etnosotsial ramz sifatida talqin qilinadi [2, 92-b.]. Ilm-fan, adabiyot va ma’rifatparvarlik konseptini gavdalantiruvchi artionimlar

O‘zbekiston bog‘lari va universitet xiyobonlarida qad rostlagan haykallar nomida ma’rifatparvarlik ruhidagi leksika yetakchilik qiladi: “Alisher Navoiy haykali” va “Adiblar xiyoboni ansambli”. Bu yerdagi artionimlar to‘plami (“Bobur haykali”, “Cho‘lpon”, “Fitrat”, “Abdulla Qodiriy haykali”) milliy adabiy til va badiiy merosning uzviyligini lisoniy jihatdan ifodalovchi yirik onomastik maydonni hosil qiladi [4, 65-b.]. “Mirzo Ulug‘bek va uning akademiyasi” monumental barelyefi (Samarqand). Ushbu artionimda ilmiy maktab va ustoz-shogirdlik an’anasi teng huquqli birikma modelida o‘z aksini topgan.

Shahar muhiti va allegorik-dekorativ haykaltaroshlik artionimlari. Zamonaviy shahar landshaftida insoniy tuyg‘ular, bolalik va an’anaviy turmush elementlarini ifodalovchi yangi artionimlar vujudga kelmoqda: “Baxt qushi (Humoy)” favvora-haykali. O‘zbek mifologiyasidagi “Humo” arxetipi asosida shakllangan ushbu nom xalq og‘zaki ijodi, afsonalar va davlat ramzi bilan bevosita intertekstual aloqaga kirishadi [5, 134-b.]. “Oqqushlar parvozi” (shahar parki kompozitsiyasi). Metaforik model asosida yaratilgan ushbu artionim poklik, erkinlik va ezgu orzular semantikasini namoyon qiladi. “Ustoz va shogird” (hunarmandchilik markazlaridagi relyeflar). Sharqona axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi ushbu sintaktik juftlik an’analar davomiyligining lisoniy muhridir [3, 140-b.].

MONUMENTAL ARTIONIMLARNING STRUKTURAVIY XUSUSIYATLARI. Monumental haykaltaroshlik artionimlari o‘zining grammatik qurilishiga ko‘ra quyidagi konstruksiyalarga ajraladi: Birikmali izofali va atributiv modellar: “Sohibqiron Amir Temur”, “Motamsaro ona”, “Baxt qushi”. Bu modellar asarning asosiy xarakteristikasini aniqlovchi so‘zlar yordamida ochib berishga xizmat qiladi. Teng bog‘lovchili murakkab modellar: “Mustaqillik va ezgulik”, “Tinchlik va birdamlik”, “Ustoz va shogird”. Mazkur konstruksiyalarda ikki mustaqil ma’naviy tushunchaning birlashuvi orqali yaxlit falsafiy qarash ifodalanadi. Antroponimik nominativlar: “Alisher Navoiy”, “Jaloliddin Manguberdi”, “Mirzo Ulug‘bek”. Bu nomlarda atoqli otning o‘zi to‘liq semantik yukni tashiydi va qo‘shimcha izohlarsiz umumxalq ehtiromini aks ettiradi [1, 88-b.].

XULOSA. O‘zbek monumental va park haykaltaroshligi artionimlarining lisoniy tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi: Monumental san’at asarlari nomlari o‘zbek onomastikasida ijtimoiy-madaniy va mafkuraviy ahamiyati eng yuqori bo‘lgan artionimik qatlam hisoblanadi. Ushbu nomlar tizimida mustaqillik, tinchlik, ona matonati, harbiy jasorat va ma’rifatparvarlik kabi milliy-madaniy konseptlar yetakchi o‘rin tutadi. Monumental artionimlarda mifologik arxetiplar (“Humoy”), yuksak axloqiy sifatlar (“ezgulik”, “motamsaro”) hamda tarixiy antroponimlar lisoniy jihatdan faol qo‘llanilib, shahar madaniy landshaftining ajralmas lingvistik qismini tashkil etadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yo'ldoshev B. O'zbek onomastikasi asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 2018. – 186 b.
2. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b.
3. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973. – 366 s.
4. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi va milliy konseptlar tahlili. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2019. – 210 b.
5. Zohidov P. Me'mor olami va naqshlar falsafasi. – Toshkent: Fan, 1996. – 176 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.